

KÉNYSZERŰ MOBILITÁS: MIGRÁCIÓS UTAK HÁTRÁNYOS HELYZETŰ VIDÉKI TEREBEN

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.3.25

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a hátrányos helyzetű vidéki terekből induló külföldi munkavállalási célú, döntően cirkuláris migráció és mobilitás individuális, családi tapasztalatait de Haas *ágencia* fogalma nyomán a struktúrák által meghatározott és korlátozott migrációs törekvések és migrációs képességek funkciójaként értelmezzük. Ez a megközelítés lehetővé teszi azoknak a strukturális kényszereknek az azonosítását, amelyek a különböző generációkhoz tartozó roma és nem roma nők és férfiak migrációs törekvéseinek kialakulásához és migrációs döntéseihez vezetnek, ugyanakkor arra is módot nyújt, hogy elemezzük, melyek a migrációs képességet lehetővé tevő erőforrások, tőkék, s azok milyen szerepet játszanak a különböző migrációs utakban.

Kulcsszavak: migrációs ágencia, aspirációk, képességek, hálózatok

FORCED MOBILITY: MIGRANT TRAJECTORIES IN PERIPHERAL RURAL AREAS

ABSTRACT

This paper presents evidence related to an ongoing qualitative research carried out in three rural areas of Hungary. Drawing on de Haas's meta-theoretical concept of migratory agency, we interpret migration as a function of aspirations and capabilities. This approach allows us to identify the structural conditions within Hungarian society which prompt Roma and non-Roma people to migrate, and which shape migration aspirations and capabilities. The main question posed is to identify the kinds of human, cultural and social capital that migrants have access to, and can mobilise in the process of migration.

Keywords: migratory agency, aspirations, capabilities, social capital, networks

---

¹ Váradi Monika Mária szociológus, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI. Durst Judit szociológus, etnográfus, PhD, University College London. Fehér Katalin fiatal kutató, MTA KRTK RKI, doktori hallgató, Corvinus Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola. Németh Krisztina szociológus, PhD, tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI. Virág Tünde szociológus, PHD, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI.

KÉNYSZERŰ MOBILITÁS: MIGRÁCIÓS UTAK HÁTRÁNYOS HELYZETŰ VIDÉKI TEREKBE

BEVEZETÉS

A Magyarországról a nyugat-európai országokba irányuló munkavállalási célú migráció 2010 után vált sokakat érintő, meghatározó, nem csupán tudományos, de széles közérdeklődést is kiváltó folyamattá (Hárs 2016a, 2016b). Szemben más közép- és kelet-európai országokkal, a rendszerváltás majd az uniós csatlakozás Magyarországon nem indított el jelentős mértékű migrációt, ami egyfelől az uniós munkaerőpiac fokozatos megnyitásával, másfelől az akkor kedvezőbb foglalkoztatási viszonyokkal és a viszonylag „bőkezű” jóléti ellátásokkal egyaránt összefügghet (Hárs 2016a, Kureková 2011). Az utóbbi években a gazdasági válság, a megszorítások, a romló jövedelmi és foglalkoztatási viszonyok, a mobilitási esélyeket átszabó intézményi reformok, a boldogulási kilátások bizonytalansága vagy a politikai helyzet sok honfitársunkat ösztönzik migrációra (Hárs 2016a, 2016b). A magyar munkavállalókat befogadó nyugat-európai országok a tartós demográfiai tendenciák, a születések számának csökkenése, a várható élettartam növekedése, a munkaképes korú népesség csökkenése miatt a jövőben is rá lesznek utalva a bevándorlásra (Fassman–Sievers 2014), és ezekben az országokban folyamatos a kereslet az olcsó, flexibilis migráns munkavállalók iránt (lásd például Sandberg–Pijpers 2015).² A munkalehetőségek, az elérhető jövedelmek és az életlehetőségek egyenlőtlen elosztásának következményeként pedig a fejlett nyugati országok a jövőben is vonzerőt jelentenek az európai félperiférián elhelyezkedő országok, köztük Magyarország lakói számára (lásd Kováts–Papp Z. 2016). A kibocsátó félperiférikus és a fogadó fejlett országok közötti egyenlőtlenségek, valamint a munkaerő szabad áramlásának lehetősége tartósan fenntartják a külföldi munkavállalás gyakorlatait, és – immár az unión belül – új „vendégmunkás rendszer” kialakulását eredményezték (Palenga-Möllenbeck 2013:67).

A különböző statisztikai adatbázisok elemzése alapján kirajzolódnak a külföldön élő, dolgozó magyarországi kivándorlók demográfiai, társadalmi jellemzői és eltérő migrációs pályái. Az elérhető adatok alapján általában elmondható, hogy *„az utóbbi bő évtized magyar kivándorlói az itthon élő népességnél átlagosan iskolázottabbak, fiatalabbak, többségében hajadonok, illetve nőtlenek, és valamelyest felülreprezentáltak körükben a férfiak”* (Blaskó–Gödri 2016:66). A kutatások arra is rámutatnak, hogy a kivándorlók között felülreprezentáltak a szakmunkások és a felsőfokú végzettségűek, ám míg a szakmunkások többsége családjával jár külföldre dolgozni, addig a magasan kvalifikált fiatalok hosszabb távra és családdal együtt telepednek külföldre (Blaskó–Gödri 2014, 2016, lásd még Sik–Szeitl 2016).

---

² A munkabérek egyenlőtlen megoszlásáról és nyugat-európai államokban jelentkező munkaerő-keresletről lásd: *„Ezt csinálja a kapitalizmus...”* Rigó Róbert beszélgetése Melegh Attilával (2015).

Tanulmányunkkal az eddigi kutatások által felhalmozott tapasztalatokat egészítjük ki és árnyaljuk egy jelenleg is folyó empirikus vizsgálat első eredményeinek bemutatásával.³ Kutatásunk arra keresi a választ, hogy hátrányos helyzetű vidéki terekben milyen strukturális tényezők, lehetőségek és kényszerek váltják ki és tartják fenn a munkavállalási célú migrációt, hogy a struktúrák által kínált keretek, korlátok között milyen migrációs döntéseket hoznak, milyen utakat járnak be, és milyen erőforrásokra támaszkodhatnak azok, akik külföldön keresnek munkát, megélhetést, boldogulást, valamint, hogy a migráció milyen hatással van a vizsgált családok, lokalitások életére.⁴

Kvalitatív módszereken alapuló kutatásunkat három különböző terepen végezzük; a különféle településtípusok más-más léptékeket jelentenek, miközben egyedi település- és társadalomfejlődési utakat is reprezentálnak. Mindazonáltal közös vonásuk a periférikus gazdasági és társadalmi helyzet. A Dél-Dunántúlon egy csökkenő lélekszámú, gyenge gazdasági potenciállal rendelkező kisváros, Észak-Magyarországon egy ipari válságövezethez tartozó kisváros, míg a Dél-Alföldön egy határ menti falu alkotja a vizsgálat központi terepét. Alapvetően egy-egy településre fókuszáltunk, ám a kutatás során feltárt családi, rokoni, baráti és migrációs hálózatokat követve átléptük e települések határait. Így a dél-alföldi faluhoz közeli járási székhelyen, a dél-dunántúli kisvároshoz sok szállal kapcsolódó szomszédos települések roma közösségeiben is készítettünk interjúkat. A különböző migrációs hálózatokat követve az észak-magyarországi terep tágult ki leginkább, itt a megyeszékhelyen, illetve szomszédos kistelepüléseken is készültek interjúk.

A terepeket korábbi kutatási tapasztalataink alapján választottuk ki. Kutatásunk pilot-terepként tekintünk az észak-magyarországi településekre, ahol e tanulmány egyik szerzője, Durst Judit évek óta vizsgálja a borsodi romák kanadai migrációját. A másik két terepünk esetében egy-egy korábbi kutatás során feltárt migrációs történetek miatt tértünk vissza a településekre. A visszatérés azt is jelentette, hogy az előzőleg kialakított, kölcsönös bizalmon alapuló helyi kapcsolatokra támaszkodva tudtuk folytatni, illetve elindítani e migrációs kutatást. Tapasztalataink szerint a migráció ugyan egy-egy helyi társadalomban, közösségben sokakat érintő és foglalkoztató tapasztalat, megosztásukra mégis kevesen hajlandók. A vonakodás, elzárkózás egyaránt fakadhat szegényből, félelemből és erős érzelmi érintettségéből. E korlátok elkerülhetetlenné tették, hogy az interjúalanyok megtalálásában helyi, közbizalmat élvező segítőkre támaszkodjunk. Az ő közvetítésükkel, közbenjárásukkal jutottunk el azokhoz a külföldön dolgozó, élő migránsokhoz, illetve családtagjaikhoz, akik hajlandónak mutatkoztak a beszélgetésre. Voltaképpen a helyi segítőköt övező bizalom hárult át ránk, ez tette lehetővé a kapcsolatfelvételt, és megkönnyítette a kutatást ebben az érzékeny témában (a módszertani tapasztalatokhoz lásd Durst 2017, Virág 2017 b, Németh 2015). Munkánkat a három terepünk közül kettőben nők segítették, s e tény elkerülhetetlenül újabb jelentéstartalommal bővíti a kutatás közben amúgy is felmerülő gender-aspektusokat.

3 A *Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki társadalmakra* című kutatást az OTKA támogatja (K 111 969). A tanulmány megírásáig összesen 228 interjút készítettünk a külföldi migrációban érintett családok tagjaival, valamint helyi intézményvezetőkkel, szakemberekkel. Az interjúk leírása még folyamatban van, így a teljes anyag feldolgozására, elemzésére nem került eddig sor. Kvalitatív módszereken alapuló kutatásunk eredményei statisztikai szempontból nem reprezentatívak, de nem is ez a célunk. Vizsgálódásunk inkább egyfajta mélyfúrásnak tekinthető, amely a migrációs döntéseket mozgató motivációkat, kényszereket próbálja feltárni, valamint a külföldi munkavállalás családtagokra, helyi közösségekre gyakorolt komplex hatásait igyekszik az adott kontextusban megragadni. Mélyfúrásos, kisléptékű mikroelemzésünk hozzáadott értéke az eddigi kutatások során szerzett tudáshoz nem abban a reményben rejlik, hogy „bármit is bizonyítsunk mikro-adatainkkal, hanem abban, hogy valami újat tanuljunk belőlük” (Flyvbjerg 2006: 224).

4 A migráció egyéni, családi, lokális társadalmi hatásait jelen tanulmányban nem elemezzük.

E sajátos, egy-egy közvetítő személyhez kapcsolódó „kisugárzó” bizalomból, illetve a hólabda-módszerből fakadó óhatatlan szelektivitás mellett is azt gondoljuk, hogy sikerült megismernünk a migráció lokális mintázatait, hiszen különféle szálakat, kapcsolati (migrációs) hálózatokat követve közelítettünk az adott lokalitáshoz. A feltárt mintázatok eltérő jellegzetességei megkívánják a gender és az etnicitás szerepének elemzését a migráció folyamatában, vagyis annak megértését, hogy a vizsgált periférikus vidéki társadalmakban azonosíthatóak-e sajátos női migrációs pályák, illetve hogy a roma közösségek tagjai más utat járnak-e be, más erőforrásokra támaszkodhatnak-e a migráció során, mint a nem romák.

ELMÉLETI KERETEZÉS: STRUKTÚRÁK, ÁGENCIA, HÁLÓZATOK

A migrációt kiváltó, mozgató, fenntartó tényezők értelmezéséhez és empirikus tapasztalataink rendezéséhez gyümölcsözőnek tartjuk de Haas (2014a) elméleti megközelítését. De Haas szerint a migráció klaszszikus, funkcionista és történeti-strukturális elméletei önmagukban nem képesek megragadni a migrációs tapasztalatok időben, térben, társadalmi és kulturális kontextusok mentén eltérő, sokszínű gyakorlatait, és a migránsokat lényegében a struktúrák által mozgató passzív szereplőknek tekintik, figyelmen kívül hagyva ágenciájukat, cselekvőkészségüket. A migrációs tapasztalatok és gyakorlatok sokszínűségére tekintettel de Haas a migráció „univerzális” elméletének kidolgozása helyett az elméleti eklekticizmus mellett érvel; a különböző elméletek ugyanis eltérő mértékben alkalmasak a migráció kontextuálisan eltérő típusainak megragadására és értelmezésére. Egy középszintű elmélet megalkotásának igényével pedig a migrációt a migrációs képesség (*migration capability*) és a migrációs törekvés (*migration aspiration*) egymásra kölcsönösen ható funkciójaként konceptualizálja.

Sen (1988) nyomán, aki a fejlődést nem pusztán az anyagi jólét növekedéseként értelmezi, hanem az emberek arra való képességeként, hogy olyan életet élhessenek, amilyenre vágnak, a migrációs képesség azt a strukturális feltételek, keretek – mint a munkaerő-piaci kereslet és kínálat, és mindenekelőtt a mobilitási rezsimek (Glick-Schiller–Salazar 2013)⁵ – által kisebb vagy nagyobb mértékben korlátozott relatív szabadságot jelenti, hogy az emberek maguk dönthetik el, hol kívánnak élni. A migrációs képesség alapvető feltétele, hogy az emberek, családok hozzáférjenek bizonyos anyagi és humán erőforrásokhoz, gazdasági, társadalmi (kapcsolatok, információk) és kulturális (képzettség, készségek) tőkéhez, mert a strukturális feltételek, „mobilitási rezsimek” által kijelölt kereteken belül csak ez teszi lehetővé, hogy eldönthessék, elinduljanak-e vagy maradjanak, és ez határozza meg, hogy hová és milyen körülmények között menjenek/mehetnek. A különböző tőkefajták, erőforrások, s ebből következően a migrációs képességek is rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg a közösségekben, a társadalomban.

A migrációs törekvések azokhoz az elképzelésekhez és szándékokhoz kapcsolódnak, hogy az emberek jólétüket hol (aktuális lakóhelyükön, országukban, helyben vagy másutt) látják biztosítottnak, megvalósíthatónak.

⁵ Glick-Schiller és Salazar szerint a mobilitási rezsimek olyan strukturális keretfeltételek, amelyek lehetőséget teremtenek, vagy éppen megakadályozzák, hogy az emberek országhatárokon átívelő térbeli mobilitáson keresztül próbáljanak javítani társadalmi-gazdasági helyzetükön. A szerzőpáros ezzel a terminussal arra a hatalmi tényezőre hívja fel a figyelmet, hogy milyen szerepet játszanak mind az egyes nemzetállamok, mind pedig a mobilitást szabályozó és felügyelő nemzetközi adminisztrációs gyakorlatok az egyéni mobilitási utak alakításában – egyes társadalmi csoportok térbeli mozgását normalizálva, míg másokét visszatartva illetve kriminalizálva (lásd még de Haas 2014a).

Az emberek elképzelése a jó, értelmes életről, az étellel szemben támasztott elvárásai a különböző társadalmi és kulturális kontextusokban igen eltérőek lehetnek, de a migrációs törekvések sem véletlenszerűen vannak jelen, vagy éppen hiányoznak a különböző csoportokban, közösségekben. Czaika és Vothknecht (2014) szerint a migrációs törekvések hajtóereje az aktuális és a vágyott szubjektív jól-lét közti különbség; a kis különbség kevéssé ösztönöz migrációra, a túl nagy különbség esetén pedig a migrációval járó kockázatok (költségek, bizonytalanság, a kudarc veszélye) csökkenthetik a migráció esélyét. Ezek a helyzetek pedig az aktuális szubjektív jól-lét elfogadását, illetve a migrációs törekvések háttérbe szorítását, eltűnését eredményezhetik. A jobb élet utáni vágyakozás képessége lehet „velünk született” személyiségjeggy, a migrációs törekvésekkel mégis nagyobb valószínűséggel találkozunk azok körében, akik olyan családba születtek, ahol elegendő gazdasági, társadalmi és kulturális tőke áll rendelkezésre ahhoz, hogy ezek a törekvések egyáltalán kialakulhassanak, megfogalmazódhassanak, illetve olyan tanult, fiatal emberek között, akik függetlenedni tudnak a környezetüktől. Ugyanakkor a látszólag teljesen egyéni vágyakat és törekvéseket a családból hozott minták, az inter- és intragenerációs mobilitási pályák is befolyásolhatják. A migrációs törekvésekre vonatkozó ezen állításokat finomítják a migrációs potenciálra vonatkozó elemzések, amelyek rámutatnak arra, hogy a migrációs törekvések megléte nem vezet feltétlenül migrációs döntéshez, illetve tényleges migrációhoz (lásd Gödri 2016). Az erőforrásokkal való ellátottság és a migrációs törekvések, képességek közötti összefüggést árnyalják a szegénységben, szegregált körülmények között élő romák körében szerzett kutatási tapasztalatok, amelyek szerint a gazdasági, kulturális, társadalmi tőkével nem vagy csak minimális mértékben rendelkező családok is törekszenek és képesek a migrációra, ha ennek során erőforrásként támaszkodhatnak a rokonsági hálózatokra (Vidra 2013, Durst 2013, a mexikói amerikai migránsok vonatkozásában lásd de Genova 2005).

Ezek a kutatási tapasztalatok egyfelől arra utalnak, hogy sem a migrációs képességeket lehetővé tevő tőkefajtákat, sem a migrációs törekvéseket nem tekinthetjük egyszer s mindenkorra adottnak, azok a struktúrák és élethelyzetek függvényében változhatnak (Schewel 2015). Másrészt felhívják a figyelmet arra is, hogy a migrációra való képesség szempontjából legdöntőbbnek a kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférés, vagyis a kapcsolati tőke (Czakó-Sik 2003, Sik 2006, Gödri 2010) bizonyul.

A befogadó és a kibocsátó országban élő (potenciális) migránsok és az otthon maradtak között kiépült migrációs hálózatokon információ, anyagi és érzelmi támogatás áramlik, e hálózatok csökkentik a migrációval járó kockázatokat, és jelentős mértékben hozzájárulnak a migráció önmagát tápláló folyamatához (lásd például Massey et al 1993, de Haas 2010, 2014b, Portes 1998). A családi, baráti, ismerősi kapcsolatokon alapuló hálózatok mellett a migrációs ipar (de Haas 2010, Vidra 2013) magába foglalja mindazokat az informális és intézményes szereplőket (pl. munkaközvetítők, utazási ügynökségek, a szállítási vállalkozók, a külföldre érkezőket segítő szakemberek), akiknek az aktivitása is táplálja és fenntartja a migrációs törekvéseket, s magát a migrációt. Mindezzel összefüggésben a migrációs képességeket és törekvéseket erősítik a korábbi migrációs tapasztalatok; minél több migrációs tapasztalat halmozódik föl egy lokális közösségben, annál nagyobb az esély az újabb/további migrációra, e tapasztalatok tehát sajátos, a migrációt fenntartó tőkefajtaként működnek (Czaika-Vothknecht 2014, Vertovec 2007, lásd ehhez az összefüggéshez Blaskó-Gödri 2014, Gödri 2016). Hasonlóképpen a migrációs döntésekben a viszonyítási pontok, a vonatkoztatási csoportok, valamint a közösség

tagjainak tapasztalatai, mintaadása is szerepet játszanak, vagyis mindaz, amit egyes szerzők a migráció kultúrájaként azonosítanak (Massey et al. 1993, de Haas 2010).

Az emberek, családok migrációs döntéseit a kibocsátó és (a potenciális) befogadó államok gazdasági, politikai, intézményi struktúrái, mobilitási rezsimejei, illetve az ezekről kialakult elképzelések éppen úgy behatárolják, mint az őket körülvevő kultúra, a család, a közösség, a különböző kapcsolati hálózatok, amelyek egyúttal meghatározzák azokat a gazdasági, társadalmi és emberi erőforrásokat is, amelyekre az emberek migrációs döntéseikben és gyakorlataikban támaszkodni tudnak és akarnak. Az ágenciát a struktúrák által teremtett keretek, korlátok között gyakoroljuk, ám az egyéni és kollektív múltbeli tapasztalatokból, cselekvésekből fakadó minták, struktúrák is meghatározhatják az ágencia módját (Bakewell–de Haas–Kubal 2011). Az ágencia tehát az emberek e struktúrák által korlátozott, ám mégis létező képességét jelenti arra, hogy többé-kevésbé autóm/önálló döntéseket hozzanak arról, hogy hol kívánnak élni, hogy boldogulásukat hol tartják elérhetőnek, menni vagy maradni kívánnak (de Haas 2014a).

Jelen tanulmányunkban nem térünk ki a maradás, vagyis a választott, kényszerű vagy „belenyugvó” immobilitás (de Haas 2014a: 32, Carling 2002, Schewel 2015), valamint a hazatérés mintázatainak értelmezésére (lásd ehhez Fehér–Németh 2016, Váradi 2016), a mobilitásra, a migráció típusaira fókuszálunk. Kutatásunk során hallottunk az elvándorlás és bevándorlás klasszikus modellje (Pries 2010) szerint alakuló migrációs utakról, amelynek végén az érintett személy vagy család véglegesen letelepedik és integrálódik a befogadó országba. A legjellemzőbb migrációs pálya azonban terepeinken is a cirkuláris migráció, vagyis a gazdasági okokból fakadó, országhatárokon átvélő, rövidebb-hosszabb ideig tartó és ismétlődő mozgás két ország között (Vertovec 2007, Triandafyllidou 2013, Çağlar 2013, Hárs 2016b). Hozzá kell azonban tennünk, hogy kutatásunk is rávilágított az egyes migrációs típusok közötti határok fluiditására (lásd Çağlar 2013, de Haas 2014a), hiszen a gazdasági, intézményi, politikai struktúrák, a migrációt szabályozó rezsimek és az élethelyzetek változása egyaránt átalakít(hat)ja a migrációs döntéseket és utakat. Az egyes típusok egymásba fonódását, cseppfolyósságát emellett a transznacionális lét „itt” és „ott”-jának párhuzamossága, az országok közötti gyakori mozgás, a kapcsolattartás változatos formái, végső soron a végleges (tartós) letelepedésre, illetve a visszatérésre vonatkozó migrációs döntés elodázhatósága is erősíti (lásd ehhez Moreh 2014).

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a vizsgált vidéki terekben milyen strukturális kényszerek vezetnek roma és nem roma nők és férfiak migrációjához, e kényszerek szorításában milyen törekvések vezetik őket, migrációjuk során milyen tőkékre támaszkodhatnak, s hogy miként szerveződnek, működnek azok a hálózatok, amelyek segítik és fenntartják a különböző migrációs pályákat.

KÉNYSZEREK SZORÍTÁSÁBAN

Terepeinken alig találtunk példát a „szabad”, azaz a strukturális korlátokról és kényszerektől viszonylag független migrációra, vagy karrier-mobilitásra (Tilly 1990), ami alapvetően a fejlett országokon belüli, illetve azok közötti mobilitást, illetve jómódú, magasan képzett migránsok mozgását jellemzi (de Haas 2014a: 31), s amely inkább ideáltipikus konstrukció, melyhez a valóság csak közelíthet. Terepeinken e típus képviselője az a magasan kvalifikált szakember, aki az őt foglalkoztató multinacionális cég németországi és kanadai vállalatainál

töltött el hosszabb időt, vagy a sportoló, edző és jógaoktató, aki éveken át tanult, dolgozott Olaszországban, ahol „olaszként” élt, s ugyan családjával visszatért a dunántúli kisvárosba, ma is kijár dolgozni külföldre, s nem zárja ki, hogy egy idő után ismét visszatelepül. Leginkább azonban fiatal, legfeljebb a harmincas nemzedékhez tartozó, érettségizett férfiakról tudunk, akik már kamaszkorukban határozottan kijelentették, hogy külföldön akarnak élni. Ők „kalandvágyból”, a mobilitás örömeért járnak-kelnek a világban, nem csak a keresetért dolgoznak külföldön, hanem mert „ki szeretnék próbálni magukat” a megszokott és biztonságos családi, itthoni környezetén kívül. A migrációs törekvések mögött meghúzódó és a döntéshez vezető tényezők, megfontolások természetesen mindig összetettek és nehezen szétbogozhatók; a „kalandvágy” mellett az önálló egzisztencia megteremtésének igénye is megfogalmazódik.

Mi olyan emberekkel találkoztunk a terepeinken, akik önként vállalkoztak migrációra (*voluntary migration*), ám eredeti törekvéseik között nem szerepelt a migráció, a külföldi munkavállalás; ők helyben, Magyarországon szerettek volna boldogulni azelőtt, hogy migrációs döntésüket meghozták. E döntéshez vezető legfontosabb strukturális kényszerek, a munkanélküliség, az elhelyezkedési, megélhetési lehetőségek hiánya/szűkössége, a szegénység, eladósodottság, az elszegényedés fenyegetése lényegében minden terepünkön azonosak. Akik elindulnak külföldre, e kényszerek szorításából akarnak szabadulni, és magasabb jövedelmet, anyagi helyzetük javulását, egzisztenciális biztonságot keresnek, remélnék külföldön. Az elhúzódo gazdasági és társadalmi válság teremtette strukturális kényszerek mellett is, tapasztalataink rávilágítanak arra, hogy generációk és az érintett családok társadalmi pozíciója mentén különbségek mutatkoznak a migrációs törekvések kialakulását eredményező változásokban, a migrációs célokban, lehetséges utakban, a migráció során mobilizálható erőforrásokban.

Generációs metszetek

Leginkább dél-dunántúli terepünkön találkoztunk olyan ambiciózus, legalább érettségizett, nyelvtudással rendelkező fiatalokkal, akiknek migrációs törekvései az önálló életkezdés és családalapítás anyagi feltételeinek megteremtését szolgálják, akik azért választanak külföldi munkát, mert így (hamarabb és) eladósodás nélkül megkeresik azt a pénzt, amellyel önálló lakást, autót vásárolhatnak. Az önálló élet elindításának szándéka hátterében ott húzódik a felismerés, hogy itthon megfelelő munkalehetőség és/vagy kereset híján nem, vagy csak hosszú évek alatt sikerülne a vágyott életszínvonal, jól-lét elérése. Az általunk megismert fiatalok e körében a viszonylag jó anyagi helyzetben élő szülők támogató és konszolidált családi háttérrel biztosították a gyerekeiknek, de önálló életkezdésüket már nem tudják megfelelően segíteni. A fiatalok jellemzően nem azzal a szándékkal indultak el, hogy külföldön maradjanak, az ilyen típusú migrációs folyamat azonban nyitott végű, a migrációs tapasztalatok, a befogadó ország és az otthon által kínált lehetőségek vagy a családi viszonyokban bekövetkezett változások, a párcapcsolatok alakulása vezethetnek a tartós külföldi letelepedéshez éppen úgy, mint a véglegesnek tekintett visszatéréshez.

Dél-dunántúli terepünkön beszéltünk néhány olyan fiatal férfival is, akik az elmúlt években többször dolgoztak külföldön, hosszabb-rövidebb időre hazatértek, s noha szívesen maradnának itthon, mindannyiszor visszamentek, mert nem tudnak elhelyezkedni a szakmájukban, mert alacsony fizetésért alkalmazzák őket, s mert felélték külföldi keresetből származó tartalékaikat. Ezek a megkapaszkodni egyelőre sem itt, sem ott nem tudó

fiatalok olyan családokból származnak, ahol az apa már évek óta külföldön dolgozik, ami ugyan segítséget jelent a gyerekeknek a migrációs döntés meghozatalában és az indulásban, ám az apa tartós távollétének ára a családi kapcsolatok szétzilálódása, a szülők válása lehet. Szétesett családban nőtt fel az a két barátnő is, akiket alföldi falujukból a teljes perspektívátlanság űz külföldre. Próbálkoztak már korábban is, törekvéseiket akkor nem koronázta siker. Egyikük évek óta távol lévő édesanyja nyomdokain kétszer is idősgondozásra vállalkozott: először, hogy végül meg nem kezdett tanulmányaihoz, másodsor, hogy téli tüzelőre szedjen össze pénzt. A másik lány akkori barátjával egy holland húsüzembe ment dolgozni, majd a jobb kereset reményében egy német céghez jelentkeztek, ám nyelvtudás hiányában nem vették fel őket, így kényszerűen hazatértek. Ők sem szakmával, sem nyelvtudással nem rendelkeznek, támogató családi háttérre nem támaszkodhatnak, migrációs törekvéseiket is kétségbeesés és bizonytalanság jellemzi: „*megkapaszkodni valahol – mindegy, hogy hol, csak ne itt*”.

Ők ketten szalagmunkát reméltek valahol Németországban, többen járnak húsfeldolgozó üzemekbe, szak- és betanított munkásként. Van, aki az édesapjával közösen dolgozik építkezéseken, de a családalapítás előtt álló fiatal nők és férfiak leginkább osztrák turistaparadicsomokba mennek dolgozni a több hónapig tartó nyári és/vagy téli szezonban. Mások Angliában, ritkábban más nyugat-európai országban keresnek munkát, saját szakmájukban nemigen tudnak elhelyezkedni, jellemzően a vendéglátóiparban, tágabban a szolgáltatási szektorban kínálkozik számukra munka- és szerény karrierlehetőség.

A fiatalok migrációs törekvéseit illetően is beszélhetünk a migráció kultúrájáról (Massey et al. 1993, de Haas 2010). Ezt a legtágabban úgy értelmezhetjük, hogy egy-egy közösségben, lokalitásban a migráció magától értetődő életstratégiává, a mobilitás, a jól-lét megteremtésének elfogadott, nem egy esetben vágyott, vagy egyedül elérhetőnek vélt útjává válik. Noha a migráció kultúrájának beágyazódása érzékelhető az általunk megismert helyi társadalmak egészében, fontos megfigyelésünknek tartjuk, hogy a külföldi munkavállalás a fiatal generációk számára sok esetben a társadalmi mobilitás egyetlen elérhető csatornájává válik, vagy úgy, hogy felsőoktatási kudarcok és a tanulmányok finanszírozhatatlansága miatt választják, vagy úgy, hogy a továbbtanulást eleve nem tekintik saját jól-létük elérése eszközének. A külföldi munkavállalás lehetőségét pedig azok a fiatalok sem zárják ki az életükből, akik jelenleg itthon tervezik jövőjüket. Nem egy beszélgetőtársunk felhívta a figyelmet a migrációs törekvéseket fenntartó „csapdahelyzetre”: ha sikerül is külföldi munkával megteremteni a vágyott jól-lét feltételeit, a ház, autó, életszínvonal fenntartása a tartalékok felélése után a magyarországi keresetek mellett nem lehetséges, s ez újabb migrációra ösztönöz, amit csak megkönnyítenek a korábbi tapasztalatok és kapcsolatok.

A migrációs potenciálra vonatkozó vizsgálatok általános tapasztalata, hogy az életkor előrehaladtával, a 40 év fölöttiek körében csökken a migrációs szándék (Nyíró 2013, Gödri 2016). Ennek nem mond ellent az a tapasztalatunk, hogy a családos, közép- és idősebb nemzedékhez tartozók eredeti törekvéseit, az itthon boldogulás szándékát is felülírják kemény kényszerek, amelyek között nem csak a munkanélkülivé válást, az elhelyezkedési lehetőségek hiányát említhetjük, hanem a nyugdíjszerű ellátások rendkívül alacsony összegét is. A németországi és ausztriai idősgondozásban résztvevők között ezért is találhatunk ötvenes éveikben járó rokkantnyugdíjasokat és aktív korukon túl is külföldi munkavállalásra kényszerülő hatvanasokat, hetveneseket – előfordul, hogy gondozót és gondozottat alig néhány év választ el. Az idősgondozást vállaló nyugdíjas korú asz-

szonyok migrációs törekvéseiben a következő nemzedékek támogatásának érzelmi/morális kényszere is tetten érhető. Tehermentesítik a gyerekeiket, mert így nem szorulnak az ő támogatásukra, sőt, éppen ellenkezőleg, segítenek nekik, például adósságaik törlesztésében, a megtakarítások pedig az unokák életkezdését segítik.

Az aktív korú és idősebb generációk migrációs törekvéseit drasztikusan meghatározó kényszer az eladósodottság, a hiteltörlesztés önmagában vagy olyan más tényezővel súlyosbítva, mint válás, betegség, munkanélküliség, minimálbérnél is alacsonyabb fizetés (lásd még Gödri 2016, Kováts–Papp Z. 2016, Sik–Szeitl 2016). Az eladósodottság forrása lehet egy elhibázott kezességvállalás, a válás után az asszonyokra maradt tartozások, a leggyakoribb azonban a házra, lakásra, autóra felvett svájci frank alapú hitel. Az érintett családok az árfolyam alakulása miatt csak úgy képesek hiteleiket törleszteni, ha egy vagy több tagjuk külföldön dolgozik. A szóban forgó családok viszonylag stabilnak mondható egzisztenciával rendelkeztek (ezért is voltak hitelképesek), a munkaképes korúaknak állása, vállalkozása volt, a hiteltörlesztés feltételeinek megváltozása azonban alapjaiban rengette meg ezt az egzisztenciát, a külföldön töltött/töltendő évek száma (az esetek többségében) azon múlik, hogy hány (autó, vállalkozás, lakás) és mekkora összegű hitelt vettek fel a családok. A migrációs törekvések megváltozása az említett esetekben a jövedelmi, megélhetési feltételek drámai romlásából fakadt, a migráció célja a család teljes egzisztenciális ellehetetlenülésének megakadályozása volt és maradt. Dél-dunántúli és alföldi terepünkön azt tapasztaltuk, hogy negyvenen túl, akár idősebb korban jószerivel kizárólag nők indulnak külföldre, s ők jellemzően a házi (ritkábban az intézményesített) idősgondozás szektorában dolgoznak. A fiatalabb családos nők már ritkábban vállalkoznak e munkára, vagy indulnak el gyermek mellől külföldre dolgozni. A családos férfiak vagy szakmájukban helyezkednek el, vagy a fiatalokhoz hasonlóan a vendéglátás, idegenforgalom területén dolgoznak.

Ha a migrációs törekvéseket, döntéseket alapvetően a megélhetés és a válság kényszere formálja is, a migrációs képesség, vagyis a külföldi munkavállalásba bekapcsolódó emberek, családok migrációját lehetővé tevő/megkönnyítő gazdasági, kulturális és társadalmi tőke eltérő mértékben és módon áll rendelkezésre. Az életkor, a fiatalság önmagában is mobilizálható erőforrás, ahogy az olyan személyiségjegyek is, mint a kockázatvállalás, nyitottság, rugalmasság és teherbírás (lásd Gödri 2016). A kulturális tőke, szakképzettség, szakmai tudás és jártasság előnyt jelent és keresett a külföldi munkaerőpiacon, ezt igazolják a harmincas-negyvenes éveikben járó, családos férfiak történetei, akik évek óta külföldön, elsősorban Németországban és Ausztriában, a saját szakmájukban (jellemzően építőiparban vagy húsipari szakmunkásként) dolgoznak. Ők könnyen váltani is tudnak, ha elégedetlenek a munkafeltételekkel.⁶ Az országos adatokból az látszik, hogy a magasabb iskolai végzettség, a szakma, érettségi, diploma valószínűsíti a migrációs hajlandóságot (Gödri 2016) és képességet, ugyanakkor a migrációs történetekből nyilvánvaló, hogy a célországok munkaerőpiacán a többség számára a saját iskolai végzettségi szint alatt kínálkozik munkalehetőség. A magasabb iskolázottság az életkorral, nyitottsággal, rugalmassággal, a kockázatvállalás képességével együtt és azáltal jelent mobilizálható tőkét, hogy többféle hálózat felé nyit kaput, tájékozódási és kapcsolódási lehetőséget. A megfelelő nyelvtudás és kommunikációs képesség nem csak az elhelyezkedést könnyítik meg, de olyan tőkét jelentenek, amely a formális munkaerőpiacon

⁶ Noha egyes elemzők szerint a család, a gyerekek csökkentik a migrációs hajlandóságot (Blaskó–Szabó 2016, Schewel 2015), ezekben az esetekben a családok vállalták a különélés kockázatát, a rövidebb időszakokra hazatérő családfő által hazaküldött pénz a család megélhetését és a hiteltörlesztést fedezi.

növeli a külföldi munkavállalók cselekvési terét, érdekérvényesítési képességeit is (lásd Pereria 2014). A család alapvető erőforrás lehet a migrációban is, egyfelől támogató háttérrel és érzelmi stabilitással, és így segítséget nyújthat a távollét okozta szeparáció elviselésében, másfelől a családi hálózatok a migrációt fenntartó, tápláló társadalmi tőkét jelentenek.

A hálózatok, például a migrációt lehetővé tevő és fenntartó kapcsolati tőke jelentőségére világít rá az is, hogy terepmunkánk során kevés olyan esetről hallottunk, amikor valaki egy véletlen ismeretségnél vagy annak köszönhetően került külföldre dolgozni, hogy közvetlenül lépett interneten kapcsolatba a potenciális munkaadóval vagy külföldi munkára közvetítő céggel. Majdnem mindenki arról számolt be, hogy (első) munkahelyet s néha szállást is egy már kint dolgozó, esetleg végleg kiköltözött ismerős, barát, közvetlen családtag (apa, testvér, gyerek) segítségével talált, azután pedig már ők maguk is segítettek másoknak a kijutásban. Ezekben az informális hálózatokban a családi, rokoni kötelékek is működnek, de nem elsődleges fontosságúak, a korábbi munkahelyi és iskolai kapcsolatok éppen úgy fontos szerepet játszanak, míg a fiatalok esetében a kortárs csoportok tagjaival ápoltságú kapcsolatok alkotják a hálózatok alapját.

Ahogy az elmúlt években a külföldi munkavállalás, a külföldre való kitelepedés egyre erősödött, úgy kapcsolódtak be mind nagyobb számban a nők is a migrációba. A legutóbbi kutatások már azt mutatják, hogy nincs számottevő különbség a nők és a férfiak migrációs törekvéseiben (Gödri 2016). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a migráció feminizációja elérte Magyarországot. A nők, akárcsak a férfiak, dolgoznak vendéglátásban, szolgáltató szektorban vagy húsfeldolgozó, csomagoló üzemekben is. Kutatási tapasztalataink szerint azonban a cirkuláris migráció jószerivel kizárólag nők által dominált típusa az Ausztriában kéthetes, a Németországban négy-hat hetes váltásokban vállalt idősgondozás. Dél-dunántúli terepünkön is találkoztunk nem egy olyan asszonnal, aki élete egyik korábbi szakaszában, illetve a kutatás idején járt külföldre ápolni. A dél-alföldi faluban azonban az idősgondozás minden más típusú migrációs utat háttérbe szorító, meghatározó lokális migrációs minta, ahogy egyik asszony megfogalmazta: „mi tartjuk itt el a családokat”. Ebben a határ menti faluban kutatásunk során a külföldi idősgondozás köré szerveződött migrációs ipar működésének feltárására és értelmezésére fókuszáltunk.

A MIGRÁCIÓ FEMINIZÁCIÓJA: VIDÉKI NŐK A GONDOZÁS GLOBÁLIS/TRANSZNACIONÁLIS VILÁGÁBAN

Noha „a nők mindig is részt vettek a migrációban” (Van Nederveen Meerkerk–Neunsinger–Hoerder 2015: 10), a migráció feminizációja két értelemben is új jelenségnek nevezhető. A globális migráció áramlataiban a nők már az érintettek felét alkotják, és a kutatásokban már nem csupán a házastársukat követő feleségként és anyaként, hanem a globális migrációs folyamat autonóm szereplőiként jelennek meg (Wastl-Walter 2010). A migráció feminizálódása szorosan összefügg azzal, hogy a jóléti társadalmakban a nők tömeges munkába állása, a népesség elöregedése és az ennek nyomán támadó háztartási és gondozási szükségletek folyamatos keresletet teremtenek, amelyet a saját országból, vagy hasonló fejlettségű országokból származó munkavállalókkal nem tudnak kielégíteni olyan áron, amelyet a szolgáltatást igénylők hajlandók vagy képesek lennének fizetni. Ezért ezeket az igényeket jellemzően a fejlődő és fél-periférikus országokból legálisan vagy illegálisan érkező migráns nők elégítik ki (lásd a teljesség igénye nélkül Anderson 2004, Ehrenreich–Hochschild 2004, Cheever 2004, Parrenas 2001, Turai 2014, Yeates 2009, Lutz 2011, Palenga-Möllenbeck 2013). A huszadik század végétől

a fejlett országokban folyamatosan növekszik a háztartási munkát, gyermekfelügyeletet, idősgondozást végző nők száma: Fülöp-szigeti, perui, moldáviai, eritreai, indonéziai nők kerekednek fel, utaznak ezer kilométereket, maguk mögött hagyva a családjukat, hogy belépjenek a globális munkaerőpiac számukra fönntartott legfontosabb szektorába (Hondagneu-Sotelo 2011). A Hochschild (2000) nyomán globális gondoskodási láncnak (*global care chain*) nevezett migrációs mintázatokat Parrenas (2001) európai családoknál dolgozó Fülöp-szigeti nők példáján keresztül mutatta be nagyhatású, klasszikus könyvében. A globális gondoskodási lánc egyik végén az idegen országok háztartásaiban gyerekeket, időseket gondozó asszonyok néha hosszú éveket töltenek távol családjuktól és gyermekeiktől, akiket a lánc másik végén, az otthon maradt női családtagokra bízunk, vagy külföldi keresményükből egy másik nőt fizetnek meg a gondozási, nevelési feladatok ellátásáért.

Európán belül a szocialista országokban végbement politikai, gazdasági változások után új cirkuláris migrációs mintázatok alakultak ki (lásd Morokvasic 2004, Triandafyllidou–Marchetti 2013). Ennek eredményeként a posztszocialista országokból felkerekedő nők is megjelentek a gondozási piacon, s ha nem is szorították ki a fejlődő világ távoli országaiból érkezőket, napjainkban ők alkotják az „új európai cselédség” (*new maids of Europe*) derékhadát (Lutz 2011:11, a cselédmetafora és a házi gondozás összefüggéseihez lásd Németh 2016). Az Európán belüli gondozási migráció eltér a globális gondoskodási láncként azonosított és elemzett mintától. A Németországban dolgozó lengyel és a Lengyelországban dolgozó ukrainai háztartási alkalmazottak, idősgondozók körében folytatott kutatások rámutattak arra, hogy a fejletlenebb ország szegényebb háztartásaiból érkező és a fejlettebb ország középosztályi családjaival elhelyezkedő nők nem fizetnek alkalmazottakat azért, hogy az otthon maradt családban pótolják a távollétükből fakadó hiányokat. Szemben a Fülöp-szigetektől vagy a dél-amerikai országokból Európába irányuló, hosszabb tartózkodással járó migrációval, a kelet-európai országokból (így Ukrajnából, Lengyelországból vagy Magyarországról) induló cirkuláris migráció jellemzője, hogy asszonyok közeli országokban vállalnak gondozói munkát, amelyet négy-hat hetes turnusokban, rotációs rendszerben látnak el, így nem kell folyamatosan távol lenni a családjuktól (Lutz–Palenga-Möllenbeck 2011, 2012, 2016, Palenga-Möllenbeck 2013, 2014).

Az otthoni idősápolás iránti szakadatlan keresletnek köszönhetően lényegében bárki, bármely életkorban el tud helyezkedni házi idősgondozóként, aki fizikailag és lelkileg bírja a munkát. A szociális, egészségügyi végzettség nem feltétel – aki szakemberként kényszerül külföldi gondozói munkára, inkább szakmai presztízsvesztést és frusztrációt élhet meg (Németh 2016) –, s a magas szintű nyelvtudás sem minden családban elvárás. A német nyelv biztos használata azonban olyan kulturális tőke, amely eredményesen mobilizálható a migráció során. Kibővítheti az asszonyok migrációs döntési lehetőségeit, mert belépőt jelent a legális foglalkoztatást kínáló külföldi közvetítő cégekhez, és növelheti cselekvési területet, aki jól beszél a nyelvet, az képes helyzetének legalizálása és/vagy anyagi és munkafeltételeinek javítása érdekében egyeztetéseket folytatni az őket alkalmazó családokkal.

A külföldi idősgondozásra összetett, sokszínű migrációs ipar épül sok szereplővel, intézménnyel, formális és informális hálózatokkal. Az iparág kulcsszereplői a kizárólag férfi „sofőrök”,⁷ akik közvetítenek a házi gondozót kereső német és osztrák családok, valamint a potenciális gondozók között, eljuttatják az asszonyokat a

⁷ A kutatás helyszínét jelentő faluban nincsenek sofőrök, ők, ha nem is kizárólag, de többnyire a megye sváb múltú településeiről szervezik a vállalkozásukat.

munkahelyükre és haza, munkaközvetítők és szállítók egyszerre. A szállítás és a közvetítés ugyanakkor ketté is válhat, ilyenkor a sofőrök egy-egy vállalkozó vagy cég alkalmazásában állnak, amelyek ragaszkodnak ahhoz, hogy az asszonyok az ő sofőrjeikkel utazzanak. A tapasztalatok szerint a „sofőrök” többsége informális hálózatokat működtet, aki e hálózatokra támaszkodik, jellemzően bejelentetlenül, feketén dolgozik a külföldi háztartásokban. Ez a gyakorlat – amely elsősorban Németországban terjedt el az állam hallgatóságos cinkossága mellett (Palenga-Möllenbeck 2013, 2014), Ausztriában a házi idősgondozás törvényi szabályozásának köszönhetően (Bachinger 2014) visszaszorulóban van – a sofőrök monopolhelyzetével és a gondozók cselekvési terének korlátozásával jár. A sofőr tárgyal a fogadó idős családjával a fizetésről és az egyéb feltételekről, neki kell közvetítői díjat fizetni minden egyes új helyért, az ő rendjéhez illeszkedik a hazautazás napja, jellemzően ő gondoskodik a váltóról, s ha mégis a gondozó maga szerez váltótársat, a hely a sofőrre, így fizetni is neki kell érte, elvárás, hogy az új belépő is vele utazzon. Az útiköltség, amelyet többnyire, de nem minden esetben, a fogadó család fizet, a távolságtól függ, az összeget mindig euróban kérik. A kiterjedt, Németországot és Ausztriát lefedő hálózatokat működtető sofőrök köre kialakult, az általunk megkérdezett asszonyok többsége évek óta ugyanazokkal az emberekkel utazik.

A külföldi idősgondozásra vállalkozók túlnyomó többsége e migrációs ipar informális (a hatóságok előtt rejtett) szegmensében dolgozik. A nyugdíjas asszonyok nem is töreksenek helyzetük legalizálására, hiszen nem tudják növelni nyugdíjalapjukat, és a beszámolók szerint a munkaadó családok sem feltétlenül hajlanak a legalizálásra. Néhány aktív korú asszony azonban azok közül, akik először illegálisan jártak külföldre dolgozni, legalizálták helyzetüket úgy, hogy egyéni vállalkozóként egy-egy hazai bejegyzésű, vagy németországi, osztrák, 24 órás házi idősgondozásra specializálódott közvetítő céggel kötöttek szerződést. A legalizált munkaviszony előnye részben anyagi természetű, annak ellenére, hogy a cégek folyamatosan felszámolják a közvetítői díjat, s hogy a bérek, a franchise rendszer miatt, nem követik automatikusan a minimálbér emelkedését. A német, osztrák államnak befizetett járulékok ugyanis nem csak betegség, baleset esetén jelentenek biztonságot, de bizonyos ellátásokat (családi pótlék) is elérhetővé tesznek, és a minimális külföldi nyugdíj perspektíváját nyújtják a várhatóan csekélyke magyarországi összeg mellé. Míg az informálisan dolgozó idősgondozók számára kifizetett munkabért a sofőrök és a család megállapodása, illetve a lokális áregyeztetés határozzák meg, a közvetítő cégek esetében van garantált minimum, amely az adott ország/tartomány minimálbére körül mozog. Az anyagi szempontokon túl, a hivatalos cégek nyelvtanulási és továbbképzési lehetőséget biztosíthatnak, figyelemmel követik a gondozók munkáját, az idős, a család és a gondozó kapcsolatát, elégedettségét, és bármely panasz, probléma, konfliktus esetén mindkét fél számíthat a cég beavatkozására. Ebben a szabályozott helyzetben a gondozók számára tágabb cselekvési tér és nagyobb biztonság kínálkozik annál, mint amit az informális migrációs utak kínálni tudnak. Létezik egy további, bár ritkább migrációs pálya is, amely nem közvetítő sofőrökre, cégekre, hanem lokális beágyazottságú, határokon és generációkon átívelő, a településről elszármazottakkal fenntartott személyes kapcsolatokra támaszkodik. A lokalitásba ágyazott kapcsolatok a célszáron belüli mozgást is befolyásolják, mert a gondozó nem oda megy, ahová kiközvetítik, hanem egy adott településen belül oda, ahová ismertség alapján a családok hívják.

Az idősgondozásban résztvevő nők maguk is a cirkuláris migráció e formáját fenntartó, tápláló informális hálózatot működtetnek. A már kint dolgozók a sofőrök telefonszámával vagy egy-egy váltóhely felkínálásá-

val segítenek azoknak az ismerősöknek, falubelieknek, akik segítségért fordulnak hozzájuk. A mikrobuszokban hosszú órákon át együtt utaznak az asszonyok, akik történetet, információkat cserélnek a jó és rossz helyekről. Az információk és tapasztalatok áramlásának másik terepét az online világ jelenti. A különböző oldalak kvázi-közösségé formálják a külföldön dolgozó idősgondozókat, akik segítenek egymásnak: például felhívják a figyelmet a jogszabályváltozásokra, német nyelvleckéket osztanak meg, fényképeket posztolnak, amelyen együtt mosolyognak a gondozott időssel.

A külföldi idősgondozás mintázatában az asszonyok migrációs képességének legfontosabb forrását az informális, kisebb részben a formális hálózatok biztosítják. A migrációs aspirációkat egyfelől a tartós kényszerek alakítják, másfelől az iparszerűen működő hálózatoknak köszönhetően bárki bármikor, akár ismétlődően meghozhatja azt a döntést, hogy elindul külföldre. A külföldi idősgondozás, mint a cirkuláris migráció egyik fontos, döntően nők számára fönntartott formája az érintett lokális közösségeken belül elérhető boldogulási mintává vált, amely, ahogy erről nem egy példát hallottunk, a családon belül is áthagyományozódhat.

A „ROMA” MIGRÁCIÓRÓL⁸

Kutatásunk egyik kérdése az volt, hogy vajon azonosíthatunk-e különbségeket a hátrányos helyzetű terekből induló külföldi migrációs pályákban az etnicitás dimenziója mentén – avagy beszélhetünk-e a többségi társadalom csoportjaitól eltérő „roma migrációs” mintázat(ok)ról.

A romák keletről Nyugat-Európa, illetve Észak-Amerika felé irányuló mobilitását vizsgáló legújabb kutatások egyetértenek abban, hogy ideje túllépni azon a kezdeti, leegyszerűsített kérdésen: vajon a „menekült” vagy a „gazdasági migráns” kategória írja le jobban a „roma migráns” alakját (Klímová-Pickup 2003). Ehelyett egy jóval inkább kritikai kutatási irány látszik kibontakozni, amely a mobilitási pályák elemzése helyett/mellett azoknak a mobilitási rezsimeknek az elemzésbe való beemelését hangsúlyozza, amelyek kondicionálják, korlátozzák és különböző nemzetbiztonsági politikákra hivatkozva, nemkívánatossá teszik a (prekárius) romák térbeli mozgását (Yildiz–De Genova 2017, van Baar 2017, Kóczé 2017). A főleg terepmunka módszerével tájékozódó kutatások másik fő jellemzője, hogy úgy vélik, a migráció fogalmát újra kell gondolni a mobilitás nyelvezetén keresztül (Glick-Schiller–Salazar 2013, Kalir 2013, Acuna 2016, Nagy 2016, Ciasci 2017, McNevin 2014). Borsodi tereptapasztalataink alapján úgy gondoljuk, hogy a mobilitás fogalma pontosabban jelöli azt a térbeli mozgást, amit az iskolázatlan, szegény romák, állandó készenlétben a kínálkozó lehetőségek megragadására (Grill 2016), az elmúlt években bejártak: az Európán belüli újfajta (ingázó) gyári vendégmunkás rendszer részeként, vagy Kanadában menekültként, majd onnan haza deportálva, többnyire Angliában alkalmi munkásként – válaszul arra a szélesebb társadalmi átalakulásra, amelyet több interjú alanyunk egyöntetűen úgy fogalmazott meg, hogy „*cigányként nincs az embernek jövője Magyarországon*”.⁹

8 Jelen OTKA-kutatásunk pilot-projektjének tekintjük Durst Judit, valamint Vidra Zsuzsa és Virág Tünde Borsod-Abaúj-Zemplén megye néhány településén folytatott kutatásait a kanadai roma migrációról (lásd Durst 2013, Vidra–Virág 2013). Kutatásunk során romának azt tekintettük romának/cigánynak, aki magát annak mondta.

9 A mobilitás fogalmazásának alkalmazhatóságát a prekárius helyzetű romák térbeli mozgásának értelmezésére és elemzésére meg-erősítendő hipotézisnek tekintjük.

Bár abban mára szinte teljes az egyetértés a téma kutatói között, hogy a romák esetében (is) egy „super-diverzifikált” (Vertovec 2003), heterogén népességről van szó (Tremlett 2012), amely jellemzőinek mérése komoly módszertani nehézségek elé állítja az elemzőket (Messing 2014), a roma migrációról, mobilitásról szóló vizsgálatok mégis szinte kivétel nélkül a “látható” (a média figyelmét lekötő) prekárius (gazdaságilag bizonytalan helyzetű, szegény) csoportokat vizsgálják. Mi azonban különböző terepeinken különböző migrációs mintázatokat véltünk felfedezni a romák körében is, amelyeket többnyire (a kanadai menekültvándorlás kivételével) hasonló törvényszerűségek alakítottak, mint a többségi társadalom esetében. Ez a tereptapasztalatunk összhangban van az országosan reprezentatív kutatások eredményeivel, amelyek azt mutatják, hogy a migrációs aspirációk tekintetében nincs különbség romák és nem romák között (Sik–Szeitl 2017), s hogy a nyugat-európai országok felé irányuló munkavállalási célú roma migráció időbeli dinamikája is a többségi mintát követte (Vidra 2013).

Az általunk vizsgált roma közösségekben ugyanazok a strukturális kényszerek vezetnek migrációhoz, mint a nem romák között, ugyanakkor a romák kénytelenek szembesülni a munkaerő-piaci, intézményi, politikai diszkriminációval, a társadalmi mobilitás perspektívájának jószereivel teljes hiányával. Ezért sokan gondolják közülük, hogy a gyerekeik jövője érdekében a boldogulás egyetlen lehetősége a térbeli mobilitás. A romák migrációs törekvéseiben és döntéseiben az etnikai diszkriminációtól való félelem és menekülés elválaszthatatlanul összefonódik a jobb élet, könnyebb boldogulás reményével. Kutatók szerint a kanadai roma migráció is egyszerre értelmezhető menedékkérésként és klasszikus, gazdasági megfontolásokból fakadó, munkavállalási célú migrációként (lásd Kováts 2002, Vidra 2013, Vidra–Virág 2013).

Észak-Magyarországról az ezredforduló éveitől nagy számban indultak útnak romák külföldre, először Kanadába, majd a bevándorlási politika szigorodásával párhuzamosan változott a célország is. Pilot terepünkön, egy kisváros cigánytelepén jószereivel minden család érintett. Az itt élők többsége megfordult Kanadában, azok, akik valamilyen okból visszajöttek, vagy visszakényszerültek, jelenleg más európai országban, jellemzően Angliában próbálkoznak. Ezzel szemben a vizsgált dél-dunántúli térségben alig néhány esetben hallottunk olyan családokról, akik szerencsét próbáltak a tengeren túl. Információink szerint erre a vidékre nem volt jellemző a tömeges kanadai migráció és a családok többségét a munkavállalási célú migráció sem érintette. E különbség hátterében egymással kibogozhatatlanul összekapcsolódó tényezők találhatók: a szóban forgó roma közösségek kirekesztettségének mértéke; a lokális, térségi, regionális intézményekhez, munka-, boldogulási és mobilitási lehetőségekhez való hozzáférés esélye; a helyi roma közösség belső rétegzettség, illetve a többségi társadalomtól való távolsága (Toma–Tesar–Fosztó 2017); valamint a migrációs tapasztalattal rendelkező kapcsolathálójuk – az ún. migrációs burok (Sik 2004) – különbözősége. Borsodban, kiemelten is a pilot terepként szolgáló kisvárosban a romák túlnyomó többsége a mélyszegénység csapdájában, a többségi társadalomtól térben, társadalmilag és szimbolikusan is elkülönülve, szegregált telepeken él, csak szegregált oktatáshoz fér hozzá, ami nem biztosít mobilitási esélyt, s nem rendelkezik olyan „gyenge kötésekkel”, hídszerű kapcsolatokkal (Granovetter 1973, Putman 2000), amelyek a kitörés, kiemelkedés perspektíváját felvillanthatnák. Ezzel szemben a vizsgált baranyai településeken a romák, ha szegregált körülmények között élnek is, többféle megélhetési lehetőséghez férnek hozzá a térség formális és informális gazdaságában, ami egyúttal hídszerű kapcsolatokat jelent a többségi társadalom felé. Még fontosabb azonban, hogy Baranya megyében működnek olyan (elsősorban egyházi, alapítványi) iskolák, amelyek oktatási és társadalmi mobilitási esélyeket és perspektívákat kínál-

nak, s hozzájárulnak a roma közösségek belső differenciálódásához is. Ennek eredményeképpen még a kívülről homogénnek látszó, stigmatizált roma faluban is felépült egy olyan intézményrendszer, amely néhányaknak megélhetést, sokaknak védő- és kapcsolati hálót biztosít, és amelynek képviselői erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a roma lakosokat helyben tartsák (Virág 2017a).

Mindezekből fakadóan az egyes lokális roma közösségek között s e közösségeken belül a migrációs képességek és utak sem tekinthetők egyöntetűnek, a különbségek forrása az egyes egyének iskolai végzettségében, a nem roma többségtől való társadalmi távolságban, az „erős”, megkötő és „gyenge”, hídszerű kapcsolatok hiányában/meglétében és sűrűségében, valamint a korábban kialakult kapcsolathálóik jellegében, vagyis a rendelkezésre álló kulturális és társadalmi tőke nagyságában és minőségében található. Az észak-magyarországi településeken végzett kutatás tapasztalatai szerint, míg a roma migráció első hullámában, az ezredforduló idején a kevés számú, szakképzett roma elit tagjai mentek Kanadába, majd onnan bárhová, ahol jó munkalehetőség kínálkozott, addig néhány évvel később, a második hullámban,¹⁰ a mélyszegénységben, szegregált körülmények között élő romák elsősorban a saját rokoni hálózatukra támaszkodva próbáltak Kanadában szerencsét (Durst 2013, Vidra-Virág 2013). Általánosabban úgy fogalmazhatnánk, hogy a romák migrációs képessége és az általuk bejárható migrációs pálya nem elsősorban etnicitásuk függvényében alakul, inkább társadalmi helyzetük és adott lokális közösségben elfoglalt pozíciójuk, illetve kapcsolathálójuk, migrációs burkuk jellemzői mentén differenciálódik.

Az etnicitás egyáltalán nem játszik szerepet a szakmával rendelkező, itthon is munkatapasztalatokat szerzett roma férfiak esetében – számuk minden terepünkön alacsony, de inkább jellemző a Dunántúlon –, akik ugyanolyan migrációs útra lépnek, mint a nem roma szakmunkás férfiak, hosszabb-rövidebb ideig egyedül, illetve családjuk nélkül járnak külföldre, többnyire Németországba, Hollandiába vagy Ausztriába dolgozni – ki nek hol vannak ismerősei, akik segítenek a munkaszerzésben. A roma szakmunkás férfiak migrációs képessége is a rendelkezésükre álló kulturális tőkén (iskolai végzettségen, szaktudáson) alapul, azok az informális hálózatok, amelyekre támaszkodnak, lényegében nem különböznek, s néha nem is különülnek el a nem romák által működtetett hálózatoktól (pl. azonos településről vagy vidékről valók együtt, egyikük autójával utaznak, illetve segítenek egymásnak munkahelyet találni). Dél-dunántúli terepünkön előfordul, hogy a család női tagja vállal munkát meghatározott időszakra külföldön. A családos, középkorú emberek számára csak a rövid időszakokra kiterjedő migráció elfogadható, a képzetlenebb, általában a lokális közösségből kilépő, szélesebb kortársi kapcsolatokkal rendelkező fiatalok körében már tartós külföldi távollétre is van példa. Ebben az esetben a migráció a kortárs, egyetemi, baráti kapcsolathálózatra épül és elválik a lokalitástól. Generációs vonatkozásban nem beszélhetünk tehát az általános tendenciáktól való eltérésről; a középgeneráció nem tervez hosszabb távra külföldi munkát, míg a roma fiatalok térbeli mobilitása nyitott végű, különösen, ha még nem alapítottak családot.

A szegénységben, társadalmi és térbeli kirekesztettségben élő, alacsony iskolai végzettségű, szerény munkatapasztalattal rendelkező romák esetében a szakirodalom alapján rendkívül alacsony migrációs aspirációkat és képességeket feltételezhetnénk, hiszen nem csak a külföldi élethez és munkavállaláshoz szükséges anyagi javakkal, de kulturális tőkével (megfelelő iskolai végzettséggel, nyelvtudással) sem rendelkeznek. A szegény romák menekültként való kivándorlását lehetővé tevő mobilitási rezsím, az erre ráépülő migrációs háló-

¹⁰ A kanadai roma migráció hullámait, időbeli változásait az egyik legfontosabb strukturális tényező, a mobilitási rezsímek váltakozása, a kanadai bevándorlási szabályok enyhítésének/szigorításának dinamikája alakította.

zatok kialakulása, a migrációs ipar külföldi és hazai szereplőinek megjelenése azonban sok mélyszegénységben élő roma család számára is elérhetővé tette a migrációt, ők is elindultak akár Torontóba, vagy később Angliába, Németországba, Hollandiába. Az alacsonyan iskolázott, szegény romák migrációja lényegében az „áttelepített rokonsági hálózatok” (Tilly 1990) gyakorlatával írható le. A migráció alapegysége minden esetben a nukleáris család, amely azonban többgenerációs nagycsaládba ágyazódik. A gyakran öt-hat gyerekes roma nagycsaládból általában a legjobb státuszú fiatal felnőtt „gyerek” megy ki először külföldre a párjával, többnyire Kanadába, hogy aztán az első néhány havi bevételéből (a menekült státusszal járó szociális támogatás mellett alkalmi munkából szerzett keresetéből) összerakja a repülőjegy árát a következő családtagnak, és így tovább végig a rokonsági hálón. Ahogy egyikük fogalmazott: „a roma középosztály kiviszi a szegényebb rokonait”.

A szegény romák migrációba való bekapcsolódásának dinamikáját alapvetően meghatározza az adott közösségből, nagycsaládból elsőként útnak induló „úttörők” kettős szerepe. Egyfelől a hídfőállást jelentik, a hazaküldött utazási költség árával és egyéb segítséggel ösztönzik a szegényebbek migrációját. Ugyanakkor kapuóri szerepet is betöltenek: korlátozzák a további migrációt akkor, amikor különböző okokból (pl. bevándorlási szabályok szigorodása, munkaerő-piaci lehetőségek szűkülése) úgy ítélik meg, hogy az újabb érkezők már az ő helyzetüket veszélyeztetik (lásd Bakewell–de Haas–Kubal 2011, de Haas 2010, Vidra 2013). Az „úttörők” által a családtagoknak a kiutazáshoz nyújtott segítség mindig kölcsön, amit vissza kell fizetni, illetve elvárás, hogy az újonnan kikerkező család egy idő után anyagi és lakhatási szempontból egyaránt függetlenné váljon.

Észak-Magyarországon a távolság, a repülés költségei okán a kanadai migráció sok család súlyos eladósodását eredményezte, amiből nem mindenki tudott kivergődni, s ami nem egy esetben a migráció kudarcának okává vált. A súlyos eladósodás részint abból fakadt, hogy az érintett családok nem mérték fel pontosan a lehetőségeiket, részint abból, hogy akadtak, akik a rokonok vagy ismerősök kiutaztatásából üzletet csináltak. Kanadában vagy Angliában egyaránt jellemző, hogy a kiszolgáltatott családoknak adott kölcsön, a külföldön nyújtott szolgáltatások (lakhatás, munkalehetőség, szociális és adminisztratív ügyek intézése) olyan egyenlőtlen helyzeteket teremtettek, amelyek fenntartása, az újonnan érkezők kiszolgáltatott helyzetben tartása is egy sajátos migrációs ipar kialakulását eredményezte. Történetek szólnak arról, hogy a repülőjegy árának többszörösét kellett visszafizetni, hogy az adósság fejében oda kellett adni a fizetést a támogató rokonnak, aki ígérete ellenére nem mindig intézte el, hogy a rokonok szociális ellátáshoz jussanak. Nagyon nehezen vagy egyáltalán nem tisztázható, hogy a kiutazó családokat végül is mennyire „szedték le” rokonaik, mert a nyelvtudás és az információk hiánya is félreértések, konfliktusok forrása lehetett. A „leszedett”, ezért rokonaikban csalódott családok jellemzően Magyarországon is mélyszegénységben élnek, az informalitás terepén igyekeznek túlélni, és rendszeresen szorulnak (uzsora)kölcsönre. Vagyis itthon is kiszolgáltatottságban és lekötelezettségek rendszerében élnek, s amikor külföldre indulnak, ott is a segítő rokon vagy ismerős család „jóindulatától” függenek, úgy is fogalmazhatunk, hogy ebben az esetben a kiszolgáltatottságra épülő hálózatok helyeződnek át a migráció célországába. A kiszolgáltatottság még erősebb az idegen országban, következményei pedig a külföldi médiában etnicizált és kriminalizált „roma migrációként” jelennek meg (lásd Kóczé 2017).¹¹

11 A kiszolgáltatottság extrém formáját jelenti a szexmunkások szervezett utaztatása és kizsákmányolása észak-magyarországi te-repeinkről. A főleg striciknek dolgozó lányok számára futtatóik régebben külföldön élő kapcsolatai szervezik a munkát, míg az elitebb, külföldi „vendégházakban”, „masszázsszalonokban” dolgozó lányok Budapestről induló „hajtós busszal” járnak ki három-ötletes turnusokban dolgozni.

A szegény romák migrációba való bekapcsolódását a rokonsági hálózat tette lehetővé, amelyre kizárólagos kapcsolati tőkeként támaszkodhatnak. Ezek az áthelyezett rokonsági hálózatok Janus-arcúak, hiszen segítik a külföldi boldogulást, de újra is teremthetik, ha talán az otthoninál kicsivel jobb anyagi körülmények között is, a kiszolgáltatottság rendszerét. Tapasztalataink alapján azt mondhatjuk, hogy a szegény nem romák azért nem kapcsolódnak be számottevő mértékben a külföldi migrációba, mert számukra nem áll rendelkezésre a rokonsági, családi hálózat, szegénységük egyik forrása is a stabil családi kötődések sérülékenysége, hiánya.¹²

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a hátrányos helyzetű vidéki terekből induló külföldi munkavállalási célú, cirkuláris migráció és mobilitás individuális, családi tapasztalatait de Haas ágencia fogalma nyomán a struktúrák által korlátozott migrációs törekvések (*aspiration*) és migrációs képességek (*capability*) funkciójaként értelmeztük. Ez a megközelítés lehetővé teszi azoknak a strukturális kényszereknek az azonosítását, amelyek a különböző generációkban migrációs törekvések kialakulásához és döntésekhez vezetnek, ugyanakkor arra is módot nyújt, hogy elemezzük, melyek a migrációs képesség alapját jelentő tőkefajták, s azok milyen szerepet játszanak a különböző migrációs utakban.

Bár egyes terepeinken különböző domináns migrációs mintázatokat, hálózatok azonosítottunk (mint például a nők részvétele a házi idősgondozásban vagy a szegény, képzetlen romák mobilitása), a lokális sajátosságok, eltérések mellett is kutatási tapasztalatainkat általános érvényűnek tekintjük a migrációt kiváltó strukturális kényszerek, a migrációs képességek és törekvések, s mindenekelőtt a migrációt lehetővé tevő, s a migráció során mobilizálható tőkefajták tekintetében.

Az előzetesen többnyire nem tervezett migrációhoz vezető, generációs eltéréseket mutató strukturális kényszerek minden terepünkön azonosak, és más, országos kutatások eredményeivel is egybecsengenek: az önálló egzisztencia megteremtésének korlátai, munkanélküliség, jövedelmi szegénység, eladósodottság, az elszegényedéstől, egzisztenciális ellehetetlenüléstől való félelem. A migrációra való képességet a humán és/vagy kulturális tőke (életkor, iskolai végzettség, nyelvtudás, kommunikációs képesség), valamint a nyitottság, kockázatvállalás képessége erősíti. Ugyanakkor a migrációs képesség szempontjából legdöntőbbnek a kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférés, vagyis a kapcsolati tőke, illetve a migrációs burokok bizonyul, a migrációt fenntartó kapcsolati hálók egyben a „migrációs ipar” szövetét képezik. Formális és informális hálózatokra épül a sokszereplős, összetett idősgondozói ipar, amelybe, illeszkedve a migráció feminizációjának globális mintázatahoz, vidéki magyarországi asszonyok is beléptek. A migráció kultúrája áthatja ma a vizsgált lokális társadalmakat, elfogadott és/vagy vágyott boldogulási stratégiává vált, s éppen úgy tetten érhető az egzisztenciateremtés előtt álló fiatalok, mint az adósságcsapdából kitörni vágyó középgeneráció, vagy az alacsony összegű nyugdíjelátások miatt idősgondozásra kényszerülő asszonyok körében.

Kutatási tapasztalatink szerint a romák migrációja elsősorban nem az etnicitás dimenziója mentén értelmezhető, az osztályhelyzet, az egyes családok, személyek lokális társadalmon belül elfoglalt pozíciója, valamint

¹² Szegény nem roma közmunkásokkal beszélgetve azt tapasztalhattuk, hogy ki sem alakulnak migrációs vágyaik, aspirációk, mert eleve lehetetlen vállalkozásként tekintenek minden mobilitási kísérletre. Jellemzően szívesen sorolták a migrációs kudarcokról szóló történeteket (Váradi 2016).

humán, kulturális és kapcsolati tőkéje határozza meg a számukra bejárható és belátható migrációs utakat. A (mély)szegénységben, szegregált körülmények között élő roma családok a hiányzó anyagi, kulturális tőkéjük ellenére el tudtak indulni külföldre, mert a családi-rokoni kapcsolatokra, mint kapcsolati tőkére tudtak támaszkodni. Az áthelyezett rokonsági kapcsolatok egyfelől segítik a külföldi boldogulást, másfelől újrateremt(het)ik, ha kicsit magasabb jövedelmi színvonal mellett is, a függőség és kiszolgáltatottság viszonyrendszerét.

HIVATKOZÁSOK

- Acuna, E. (2014) *Romani Mobilities across the Atlantic: An Ethnography of movement and connections among Romani Groups*. Paper presented at the „Roma migration” panel at the Spanish Anthropological Conference, Granada.
- Anderson, B. (2004) Just Another Job? The Commodification of Domestic Labor. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (eds.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan – Owl Book, 104–115.
- Bachinger, A. (2014) 24-Stunden-Betreuung- ganz legal? intersektionale Regime und die Nutzung migrantischer Arbeitskraft. In Auerbacher, B. – Dammayr, M. (Hrsg.) *Für sich und andere sorgen. Krise und Zukunft von Care in der modernen Gesellschaft*. Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 127–137.
- Bakewell, O. – De Haas, H. – Kubal, A. (2011) *Migration system, pioneers and the role of agency*. IMI Working Papers, No. 48, International Migration Institute, University of Oxford.
- Bernát, A. (2006) *A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszetben. Kötő-jelek 2015*. ELTE Szociológiai Doktori Iskola, Budapest, 123–146.
- Blaskó Zs. – Gödri I. (2014) Kivándorlás Magyarországról: szelekció, célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 4, 271–307.
- Blaskó Zs. – Gödri I. (2016) A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, 59–67.
- Blaskó Zs. – Szabó L. (2016) Gyermeket hátrahagyó migráció Magyarországon. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, 86–88.
- Çağlar, A. (2013) Circular Migration between Hungary and Ukraine: Historical Legacies, the Economic Crisis, and the Multidirectionality of ‘Circular’ Migration. In Triandafyllidou, A. (ed.) *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford: Oxford University Press, 141–165.
- Carling, J. (2002) Migration in the age of involuntary immobility: theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28 (1), 5–42. <http://dx.doi.org/10.1080/13691830120103912>.
- Czaika, M. – Vothknecht, M. (2014) Migration and aspirations – are migrants trapped on a hedonic treadmill? *IZA Journal of Migration* 3:1. <https://doi.org/10.1186/2193-9039-3-1>
- Cheever, S. (2004) The Nanny Dilemma. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (eds.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan – Owl Book, 31–39.
- Ciaschi, P. (2017) *Körbe, Körbe: The Politics of Migration in Everyday Lives of Roma in Illiberal Hungary*. Kézirat.
- Czako, A. – Sik, E. (2003) The Role of the Network as a Resource in Economic Transactions in Post-Communism. In Mendell, H. – Nielsen, K. (eds.) *Europe. Central and East*. Vol. 6. Critical Perspectives on Historic Issues. Montreal-New York-London: Black Rose Books.
- De Genova, N. (2005) *Working the Boundaries. Race, Space and ‘Illegality’ in Mexican Chicago*. Durham and London: Duke University Press.
- De Haas, H. (2010) The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (10), 1587–1617. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2010.489361>.
- De Haas, H. (2014a) *Migration Theory. Quo Vadis?* IMI Working Papers, No. 100, International Migration Institute, University of Oxford. De Haas, H. (2014b) Euro-Mediterranean migration futures. The cases of Morocco, Egypt and Turkey. In Bommers, M. – Fassmann, H. – Sievers, W. (eds.) *Migration from the Middle East and North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials*. Amsterdam University Press, 29–74.
- Durst, J. (2013) ‘It is better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary’: The ‘New Wave’ of Roma Migration. In Vidra, Zs. (ed.) *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies Central European University, 203–248.
- Durst J. (2017) „De ugye biztos nem lesz ebből baj?” Poszt-terepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle*, 27 (2), 88–111.
- „Ezt csinálja a kapitalizmus ...” Melegh Attilával Rigó Róbert beszélget. *Forrás*, 2015. július–augusztus, 200–213.
- Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (2004) Introduction. In *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan – Owl Book, 1–15.
- Fassman, H. – Sievers, W. (2014) Introduction. In Bommers, M. – Fassmann, H. – Sievers, W. (eds.) *Migration from the Middle East and North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials*. Amsterdam University Press, 15–26.

- Fehér K. – Németh K. (2016) *Local Patterns of Globalized Migration Flows*. Előadás, elhangzott: New Ideas and New Generations of Regional Policy In Eastern Europe, CERS HAS, Pécs, 7–8 April, 2016.
- Flyvbjerg B. (2006) Five Misunderstandings about Case Study Research. *Qualitative Enquiry* 12 (2), 219–245. <http://dx.doi.org/10.1177/1077800405284363>.
- Glick-Schiller N. – Salazar, N. (2013) Regimes of Mobility Across the Globe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39 (2), 183–200. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.723253>
- Gödri I. (2010) *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések 89.
- Gödri I. (2016) *Elvándorlási szándékok – álmok és konkrét tervek között. A migrációs potenciál jellemzői és meghatározó tényezői a 18–40 évesek körében Magyarországon*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási jelentések 98
- Granovetter, M.S. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360–1380. <http://dx.doi.org/10.1086/225469>
- Grill, J. (2016) 'Endured Labour' and 'Fixing Up' Money: The Economic Strategies of Roma Migrants in Slovakia and the UK. In Brazzabeni, N. – Cunha, M.I. – Fotta, M. (eds) *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York- Oxford: Berghahn Books, 88–106.
- Hárs Á. (2016a) Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, 39–53.
- Hárs Á. (2016b) Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. In Kolosi T. – Tóth I.Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 243–262.
- Hochschild, A. (2000) Global care chains and emotional surplus value. In Giddens, A. – Hutton, W. (ed.) *On the edge: Living with global capitalism*. London: Jonathan Cape, 130–146.
- Hondagneu-Sotelo, P. (2011) Gender and Migration Scholarship: An Overview from a 21st Century Perspective. *Migraciones Internacionales*, 6 (1), 219–234.
- Kalir, B. (2013) Moving Subjects, Stagnant Paradigms: Can the 'Mobilities Paradigm' Transcend Methodological Nationalism? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39 (2), 311–327. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.723260>.
- Klímová, I. – Pickup, A. (2003) Introduction: Romani migrations – Strangers in Anybody's Land? Further Reviewed. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity Studies*, 31 (1), 7–10. <http://dx.doi.org/10.1080/0090599032000058866>.
- Kóczé, A. (2017) Race, migration and neoliberalism: distorted notions of Romani migration in European public discourses. *Social Identities*, 1–15. <http://dx.doi.org/10.1080/13504630.2017.1335827>.
- Kováts, A. (2002) Migration among the Roma population in Hungary. In Kováts A. (ed.) *Roma migration*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute of Minority Research – Centre for Migration and Refugee Studies, 9–33.
- Kováts, A. – Papp Z. A. (2016) Patterns of success amongst Hungarians living in the UK. *Review of Sociology*, 4, 95–123.
- Kureková, L. (2011) *The role of welfare systems in affecting out-migration. The case of Central and Eastern Europe*. IMI Working Papers, No. 46, International Migration Institute, University of Oxford.
- Lutz, H. (2011) *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy*. London – New York: Zed Books
- Lutz, H. – Palenga-Möllnbeck, E. (2011) Care, Gender and Migration: Towards a Theory of Transnational Domestic Work Migration in Europe. *Journal of Contemporary European Studies*. <http://dx.doi.org/10.1080/14782804.2011.610605>.
- Lutz, H. – Palenga-Möllnbeck, E. (2012) Care Workers, Care Drain, and Care Chains: Reflections on Care, Migration, and Citizenship. *Social Politics*, 19 (11), 15–37. <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxr026>
- Lutz, H. – Palenga-Möllnbeck, E. (2016) Global care chains. In Triandafyllidou, A. (ed.) *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*. Routledge, 139–144.
- Marchetti, S. (2013) Dreaming Circularity? Eastern European Women and Job Sharing in Paid Home Care. *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 11, 347–363. <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.827770>.
- Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. (1993) Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review* 19 (3), 431–466. <http://dx.doi.org/10.2307/2938462>.
- McNevin, A. (2014) Global Migration and Mobility: Conceptual Approaches, Governing Rationalities and Social Transformations. In Steger, M. – Battersby, P. – Siracus, J. (eds.) *Sage Handbook of Globalisation*. London: Sage, 644–661.
- Messing, V. (2014) Methodological Puzzles of Surveying Roma/Gypsy Populations. *Ethnicities* 14 (6): 811–829. <http://dx.doi.org/10.1177/1468796814542180>

- Moreh, Ch. (2014) *Alcalái románok. Migráció és társadalmi differenciálódás*. L'Harmattan Kiadó.
- Morokvasic, M. (2004) 'Settled in Mobility': Engendering Post-Wall Migration in Europe. *Feminist Review*, 77, 7–25. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400154>.
- Nagy, V. (2016) *The power of invisibility. Reconstructing mobility: Roma in an expanding Europe*. PhD Dissertation. Utrecht University.
- Németh K. (2015) A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak: szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Németh K. (2016) Házi ápolók – „új/globális” házicselések? A cselédmetafora két házi idősgondozással foglalkozó nő történetében. *Socio.hu*, 4. <http://dx.doi.org/10.18030/Socio.hu.2016.4.2.6>.
- Nyíró Zs. (2013) A migrációs potenciál alakulása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3, 280–285.
- Palenga-Möllnbeck, E. (2013) Care Chains in Eastern and Central Europe: Male and Female Domestic Work and the Intersection on Gender, Class, and Ethnicity. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 11, 364–383. <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.822955>
- Palenga-Möllnbeck, E. (2014) Globale Versorgungsketten: Geschlecht, Migration und Care-Arbeit. In Auerbacher, B. – Dammayr, M. (Hrsg.) *Für sich und andere sorgen. Krise und Zukunft von Care in der modernen Gesellschaft*. Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 138–148.
- Parreñas, R. S. (2001) *Servants of Globalization. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford University Press.
- Pereira, S. (2014) *Migrant workers and labour agency. Social actors or submissive players?* IMI Working Papers, No. 99, International Migration Institute, University of Oxford.
- Portes, A. (1998) Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>.
- Pries, L. (2010) *Transnationalisierung. Theorie und Empirie grenzüberschreitender Vergesellschaftung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
- Putman, R. (2000) *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Sandberg, M. – Pijpers, R. (2015) Borderwork in Workplaces: Circular Migration from Poland to Denmark and the Netherlands. In Van der Velde, M. – Van Naerssen, T. (eds.) *Mobility and Migration Choices*. Ashgate Border Regions Series, 185–198.
- Schewel, K. (2015) *Understanding the Aspiration to Stay. A Case Study of Young Adults in Senegal*. IMI Working Papers, No. 107, International Migration Institute, University of Oxford.
- Sen, A. (1988) Freedom of choice: Concept and content. *European Economic Review*, 32(2), 269–294. [http://dx.doi.org/10.1016/0014-2921\(88\)90173-0](http://dx.doi.org/10.1016/0014-2921(88)90173-0).
- Sik E. (2004) (Ki)vándorlási szándékok 1993-ban. In Sik E. – Tóth J. (szerk.) *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Budapest, MTA PTI, 41–49.
- Sik E. (2006) Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 2, 72–95.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) Migráció a mai Magyarországról. *Educatio*, 4, 546–557.
- Sik E. – Szeitl B. (2017) *Migrációs hajlandóság a magyarországi romák körében*. Kézirat
- Tilly, Ch. (1990): Transplanted Networks. In Yans-McLaughlin, V. (ed.) *Immigration Reconsidered*. New York – Oxford: Oxford University Press, 79–95.
- Toma, S. – Tesar, C. – Fosztó, L. (2017) Romanian Roma at home: mobility patterns, migration experiences, networks and remittances. In Matras, Y. – Leggio, V. (eds.) *Open Borders, Unlocked Cultures: Romanian Roma migrants in Western Europe*. London: Routledge Advances in Sociology, 57–82.
- Tremlett, A. (2014) Making a Difference Without Creating a Difference: Super-Diversity as a new Direction for Research on Roma Minorities. *Ethnicities*, 14 (6), 830–848. <http://dx.doi.org/10.1177/1468796814542183>
- Triandafyllidou, A. (2013) Circular Migration: Introductory Remarks. In Triandafyllidou, A. (ed.): *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford: Oxford University Press, 1–21.
- Triandafyllidou, A. – Marchetti, S. (2013) Migrant Domestic and Care Workers in Europe: New Patterns of Circulation? *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 11: 339–346. <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.822750>.
- Turai T. (2014) Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről. *Ethno-Lore*, 31, 311–327.
- Van Nederveen Meerkerk, E. – Neunsinger, S. – Hoerder, D. (2015) Domestic Workers of the World: Histories of Domestic Work as Global Labor History. In Hoerder, D. – Van Nederveen Meerkerk, E. – Neunsinger, S. (eds.) *Towards a Global History of Domestic and Caregiving Workers*. Brill, Leidenj Boston, 1–24.

- Van Baar (2017) Contained mobility and the racialization of poverty in Europe: the Roma at the development-security nexus. *Social Identities*, 1–17. <http://dx.doi.org/10.180/13504630.2017.1332856>.
- Váradi M. M. (2016) Mennek, maradnak, visszajönnek. In Sikos T. T. – Tiner T. (szerk.) *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 461–472.
- Vertovec, S. (2007a) *Circular Migration: The Way Forward in Global Policy?* IMI Working Papers, No. 4, International Migration Institute, University of Oxford.
- Vertovec, S. (2007b) Super-diversity and its implication. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 1024–1054. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870701599465>.
- Vidra, Zs. (2013) Introduction. Theorizing Roma Migration to Canada. In Vidra, Zs. (ed.) *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies Central European University, 5–20.
- Virág T. (2017a) A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika* 104 (4) 47–65
- Virág T. (2017b) A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében. *Szociológiai Szemle*, 27 (2), 54–67.
- Wastl-Walter, D. (2010) *Gender Geographien. Geschlecht und Raum als soziale Konstruktionen*. Sozialgeographie kompakt Band 2, Franz Steiner Verlag.
- Yeates, N. (2009) *Globalizing Care Economies and Migrant Workers. Explorations in Global Care Chains*. Palgrave, Macmillan.
- Yildiz, C. – De Genova, N. (2017) Un/Free mobility: Roma migrants in the European Union. *Social Identities*, 1–17. <http://dx.doi.org/10.1080/13504630.2017.1335819>